

UDK:821.512.133.09

Zulayxo ASQAROVA,
Xorazm Ma'mun akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: askarovazulayxo@gmail.com

Urganch RANCH texnologiya universiteti dotsenti PhD M.Matquliyeva taqrizi asosida

THE TRADITION OF "TOYNOMA" IN KHOREZM HISTORIOGRAPHY: FORMATION AND COMPOSITIONAL STRUCTURE

Annotation

This article is devoted to the study of the tradition of "Tuynomeh" formed in Khorezm historiography and its compositional structure. The main attention is paid to the masnavi dedicated to the circumcision ceremony of Rahimkuli Khan's children in Muhammad Rizo Ogahi's work "Riyazu-d-davla". The scientific significance of this source as a unique historical source illuminating the political and diplomatic life of the Khiva Khanate has also been studied.

Keys words: To'ynoma, Khorezm literary environment, Muhammad Rizo Ogahiy, Shermuhammad Munis, masnavi, ethnographic information.

ТРАДИЦИЯ "ТУЙНОМА" В ХОРЕЗМСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ФОРМИРОВАНИЕ И КОМПОЗИЦИОННОЕ СТРОЕНИЕ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению традиции "Туйнаме", сложившейся в хорезмской историографии, и ее композиционной структуре. Основное внимание уделяется маснави, посвященному церемонии обрезания детей Рахимкули хана, в произведении Мухаммада Ризо Огахи "Риязу-д-давля". Научное значение этого источника как уникального исторического источника, освещающего политическую и дипломатическую жизнь Хивинского ханства, также было изучено.

Ключевые слова: Туйнома, литературная среда Хорезма, Мухаммад Ризо Огахи, Шермухаммад Мунис, маснави, этнографическая информация.

XORAZM TARIXNAVISLIGIDA "TO'YNOMA" AN'ANASI: SHAKLLANISHI VA KOMPOZITSION TUZILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqola Xorazm tarixnavisligida shakllangan "To'ynoma" an'anasi va uning kompozitsion tuzilishini o'rganishga bag'ishlangan. Asosiy e'tibor Muhammad Rizo Ogahiyning "Riyozu-d-davla" asaridagi Rahimqulixon farzandlarining xatna to'yiga bag'ishlangan masnaviyga qaratilgan. Shu bilan birga, u Xiva xonligining siyosiy va diplomatik hayotini yorituvchi noyob tarixiy manba sifatida ilmiy ahamiyatga ega ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: To'ynoma, Xorazm adabiy muhiti, Muhammad Rizo Ogahiy, Shermuhammad Munis, masnaviy, etnografik ma'lumot.

Kirish. Muhammad Rizo Ogahiyning "Riyozu-d-davla" asaridagi Rahimqulixon farzandlarining xatna to'yi tasviriga bag'ishlangan masnaviyisi ("To'ynoma") Xorazm adabiy muhitida shakllangan maxsus an'ananing mantiqiy davomidir. Bu an'ananing nazariy va amaliy asoslarini dastlab Ogahiyning ustozlari va amakisi Munis Xorazmiy boshlab bergan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buning dalili sifatida O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan nodir qo'lyozmani keltirish mumkin. Manbalarda qayd etilishicha, "To'ynomai Munis Mirob" deb nomlangan ushbu asar 1228-hijriy (1813-melodiy) yilda Muhammad Rahimxon I ning o'g'li Rahmonquli to'raning xatna to'yi munosabati bilan bitilgan[5].

Ogahiyning "Riyozu-d-davla" asaridagi "To'ynoma" masnaviysining janriy ildizlari va tarixiy-adabiy qimmatini tadqiq etishda, ushbu yo'nalishning Xiva xonligi adabiy muhitida shakllangan o'ziga xos an'analarga e'tibor qaratish lozim. Tarixiy manbashunoslikka oid so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xonlikda hukmdorlar yoki yuqori martabali davlat arboblari tomonidan o'tkaziladigan tantanali marosimlarga bag'ishlab maxsus she'rlar bitish va ularni to'plam holiga keltirish barqaror an'anaga aylangan edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Manbalarda "To'ynoma" deb ataluvchi bunday bag'ishlov she'rlarning ayrimlari

Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy va boshqa muarrixlarning tarixiy asarlari tarkibiga singdirilgan bo'lsa, ba'zilar alohida to'plam holda bizgacha yetib kelgan. Xususan, Sharqshunoslik instituti manbashunos olimi H.Lutfillayevning qayd etishicha, "Shermuhammad Munis turli shoirlar tomonidan yozilgan shunday she'rlarni bir joyga yig'ib, so'zboshi bilan ta'minlagan holda alohida ikkita to'plam ham tuzgan. Ulardan birinchisi 1813-yili tuzilgan bo'lib, u Muhammadrahimxon I ning o'g'li Rahmonquli to'raning sunnat to'yiga bag'ishlab yozilgan she'rlardan iborat. Ikkinchi to'plam esa 1829-yilda Allohqulixon buyurtmasi bilan tuzilgan hamda bir necha shahzodalarning nikoh va xatna to'ylariga atab yozilgan bag'ishlovlarni o'z ichiga oladi"[4].

Tahlil va natijalar. Ogahiy "Riyozu-d-davla"da keltirgan "To'ynoma" masnaviyisi stixiyali ravishda paydo bo'lgan she'riy parcha emas, balki ustozlari tomonidan 1813- va 1829-yillarda asoslangan adabiy an'ananing mantiqiy davomidir. Farqi shundaki, Munis turli shoirlarning she'rlarini antologiya qilgan bo'lsa, Ogahiy tarixiy asar ichida o'zining mualliflik masnaviysini yaratdi va unda butun bir davr manzarasini chizdi.

Bugungi kunda Toshkent va Sankt-Peterburg fondlarida saqlanayotgan mazkur "To'ynoma"lar nafaqat badiiy, balki noyob tarixiy-faktologik qiymatga ham ega.

Tadqiqotchilarning e'tiroficha, "To'ynoma"lar faqat janr xususiyatlari bilangina muhim bo'lmay, ularda ba'zan boshqa manbalarda uchramaydigan qimmatli ma'lumotlar ham keltiriladi. "Masalan, Xiva xonligidagi amaldorlarning qaysi taxallusda ijod qilganligi, qozoq sultonlari bilan qudandachilik munosabatlari, hech qaysi manbada uchramaydigan shoirlarning masnaviyarlari shu to'plamlarda keltirilgan"[4].

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, Ogahiyning "Riyozu-d-davla"dagi "To'ynoma" masnaviyasi ham faqat badiiy tasvir vositasi emas, balki diplomatik aloqalar (xorijiy elchilarning ishtiroki), ijtimoiy ierarxiya va madaniy hayot haqidagi noyob ma'lumotlarni she'riy yo'l bilan muhrlagan ishonchli tarixiy hujjat vazifasini o'taydi.

"Riyozu-d-davla" asaridagi "To'ynoma" masnaviyasining janriy ildizlarini tadqiq etishda, ushbu atamaning manbalardagi ilk qo'llanish o'rniga e'tibor qaratish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Tarixiy va adabiy manbalarni qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, "To'ynoma" termini ilmiy iste'molga bevosita Ogahiyning ustoz Sher Muhammad Munis tomonidan kiritilgan. Buni biz Xorazm tarixnavisligining shoh asari bo'lmish "Firdavsu-l-iqbol"ning Munis qalamiga mansub qismida uchramiz. Xususan, asarning vaziri a'zam Muhammad Amin mehtar tomonidan tashkil etilgan hashamatli to'y tasviriga bag'ishlangan o'rnida muarrix shunday yozadi: "...Oftobi zarrinkuloh bovujudi shavkat-u kamoli shuao'ining jorubi mulamma'i bila farroshlig'ga keldi va Zuhroyi ishratkash changi nozik ohangig'a zulfi mushkboridin avtor bog'lab, navosozliq og'oz qildi va Atorudi tezhush qalami mushkinraqamin olib, to'ynoma xayolida sahifatirozliq ko'rguzdi"[8].

Demak, Munis to'ynoma so'zini shunchaki she'r nomi sifatida emas, balki muayyan tarixiy voqeani (to'yni) badiiy muhrlash jarayonining atamasi sifatida qo'llagan. Shu bilan birga, muarrix bu janrning martabasini shu qadar yuksakka ko'taradiki, uni yozish uchun falak kotibi hisoblangan Atorud (Merkuriy sayyorasi) qalam tebratadi, deb tasvirlaydi. Ko'rinadiki, Ogahiy "Riyozu-d-davla"da "To'ynoma" masnaviyasini yaratishda ustoz Munis asos solgan nazariy va amaliy an'anaga qat'iy rioya qilgan. U "Firdavsu-l-iqbol"da tilga olingan "to'ynoma xayoli"ni real tarixiy asar tarkibidagi mukammal badiiy polotnoga aylantirdi. Bu esa Ogahiyning janrlar tadrjigidagi vorislik tamoyiliga sadoqatini yana bir bor isbotlaydi.

Ogahiy "Riyozu-d-davla"dagi masnaviyasini yozishda aynan ushbu qo'lyozmada aks etgan an'anaga – voqeani tarixiy hujjat sifatida muhrlash va badiiy doston darajasiga ko'tarish tamoyiliga amal qilgan.

Adabiy manba sifatida Ogahiy "To'ynoma"si quyidagi jihatlari bilan qimmatlidir:

1. Ogahiy tarixiy nasr (xronika) ichida epik she'riyat (doston) unsurlarini mujassamlashtirgan. "To'ynoma" mustaqil kompozitsiyaga (kirish, voqealar rivoji, kulminatsiya va xotima) ega.

2. Masnaviyda tasvirlangan mushoira jarayoni o'sha davr shoirlarining badihago'ylik mahoratini ko'rsatadi.

3. Ogahiyning "To'ynoma"si shunchaki bazm tasviri emas, balki Xiva xonligining siyosiy qudrati va tashqi aloqalarini namoyish etuvchi muhim hujjatdir. Masnaviyda to'yga tashrif buyurgan qo'shni davlatlar elchilari, ularni kutib olish tartibi va o'tirish o'rnini (ierarxiya) qat'iy tartibda bayon qilinadi.

4. Shahzodalarning xatna to'yi – sulola davomiyligini ta'minlash va bo'lajak valiahdlarni elga tanitish marosimi sifatida siyosiy tusga ega bo'lgan. Ogahiy xonning saxovatini (xalqqa in'omlar ulashishini) tasvirlash orqali hukmdorning "odil podshoh" obrazini yaratadi.

"To'ynoma"ning eng katta ilmiy qiymati uning etnografik axborotga boyligidadir. Taniqli etnograf N.P.Lobacheva ta'kidlaganidek: "Nikoh (va to'y) marosimlari

majmui jamiyat tuzilishi, dunyoqarashi va etnik muhit madaniyatini qoldiq sifatida o'zida aks ettiradi... Shu bois to'y marosimini xalqlarning etnik tarixini o'rganishda tarixiy-etnografik manba sifatida foydalanish mumkin"[3].

Ogahiy masnaviyasi N.Lobachevaning ushbu nazariy qarashlarini tasdiqlovchi quyidagi etnografik detallarni o'z ichiga oladi:

1. To'y dasturxoniga tortilgan noz-ne'matlar, shirinliklar va taomlar ro'yxati (palov, sho'rva va hokazo) o'sha davr Xorazm pazandachiligi va mehmondorchilik madaniyati haqida noyob ma'lumot beradi.

2. Asarda ko'pkari (uloq), kurash, dorbozlik va qo'chqor urishtirish kabi xalq tomoshalari dinamik tarzda tasvirlangan. Bu esa to'yning nafaqat oilaviy, balki umumxalq bayrami (sayil) xarakterida bo'lganini ko'rsatadi.

3. To'ydagi mehmonlarning joylashuvi (to'rda xon va amaldorlar, poygakda fuqarolar) o'sha davr jamiyatidagi ijtimoiy stratifikatsiyani (tabaqalanishni) aniq ko'rsatib beradi.

Ogahiyning "To'ynoma"si mumtoz epik an'analarga sodiq qolgan holda lirik muqaddima – soqiya xitob bilan boshlanadi. Adabiyotshunoslikda e'tirof etilganidek, soqiynomalar mustaqil janr bo'lish bilan birga, yirik epik asarlar (dostonlar) tarkibida lirik chekinish yoki bob boshlanishi vazifasini ham o'tagan[1].

Ogahiy "To'ynoma"sidagi ushbu qism quyidagi ilmiy-nazariy jihatlari bilan ahamiyatlidir:

1. Irfoniy va falsafiy mazmun talqini. Muqaddimada shoir soqiya murojaat qilar ekan, zohiran ishrat majlisini tasvirlayotgandek tuyulsa-da, botinan rindona ruh va irfoniy ma'nolarni ifodalaydi.

To'yona ayog'lar manga tut,

Gulrang sharoblar ila to'la tut.

Ogahiyshunos olimlar va soqiynoma tadqiqotchilari ta'kidlaganidek, mumtoz she'riyatda, xususan, Navoiy va Ogahiy ijodida may (sharob) obrazi ko'pincha ma'rifat suvi, ilohiy ishq yoki ijodkor ruhini poklab, unga kuch beruvchi vosita timsolida keladi. Ogahiy "To'ynoma"sidagi soqiynoma ham aynan shu vazifani – o'quvchini va shoirming o'zini katta epik tasvirga ruhiy tayyorlash vazifasini o'taydi

M.Asadov o'z tadqiqotlarida may timsolining lirik qahramon ruhiyatidagi o'rnini tahlil qilib, uning rang va ruhiyat tasviridagi ahamiyatini ko'rsatib o'tgan[1]. Ogahiyning ushbu matnida may (gulrang sharob) jismoniy mastlik uchun emas, balki quyidagi ikki maqsad uchun so'ralmoqda: "Bo'lub taru toza ruh har dam" – shoir kundalik tashvishlardan xoli bo'lib, ijodiy parvozga shaylanmoqchi. "Ko'nglimga yetib futuh har dam" – bu yerda "futuh" so'zi qalb ko'zining ochilishi va ilhom kelishi ma'nosida qo'llangan.

Ogahiy soqiynomadan so'ng bevosita maqsadga ko'chadi. Uning maqsadi shunchaki to'yni tasvirlash emas, balki aql ahliga dilpazir (yoqimli) va benazir (tengsiz) san'at asari yaratishdir:

Ya'niki, olib qo'lum'ga xoma,

Sabt aylayin uyla to'ynoma.

Kim san'ati benazir tushgay,

Aql ahlig'a dilpazir tushgay.

Bu misralar Ogahiy tarixiy asarlarining adabiy manba sifatidagi qiymatini oshiradi. U tarixchi sifatida faktini (to'yni) qayd etsa, shoir sifatida uni yuksak san'at darajasiga ko'tarishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Ayla karaming zamon-zamon ko'p,

Lutfu shuming dag'i ayon ko'p.

Bu o'rindagi shum so'zi zamonaviy "baxtsizlik" ma'nosida emas, balki arab tilidagi shamam (yuksaklik, tog' cho'qqisi, ulug'vorlik) yoki asham (oliyanob, mard) so'zlari bilan o'zakdosh bo'lib, yuksak himmat, ulug'vorlik ma'nosini bildiradi. Shoir soqiyning (yoki mamduhning) lutfi va oliyhimmatligi ziyoda bo'lishini tilamoqda.

Shuningdek, tashbeh (o'xshatish) va istiora san'atlari matnning ta'sirchanligini oshirgan: *"Gullar ochibon yorug' yuzingdin"* – yuzning nurliligi gul ochilishiga qiyoslangan; *"Durlar sochibon chuchuk so'zingdin"* – so'z qimmatbaho durga o'xshatilgan.

Ogahiyning "To'ynoma"sidagi ushbu parcha shunchaki to'y tasviriga kirish emas, balki muallifning borliqning yaralishi (ontologiya), jamiyat tuzilishi (sotsiologiya) va davlat boshqaruvi (siyosatshunoslik) haqidagi yaxlit falsafiy qarashlari ifodasidir.

Masnaviy an'anaviy hamd (Allohga maqto'v) ruhida, ammo chuqur irfoniy mazmun bilan boshlanadi:

*To tuzmak uchun xudoyi qodir,
O'z jilvayi husnig'a mazohir.
Yo'qdin qilibon jahonni paydo,
Ashyoni ham ayladi huvaydo.*

Bu yerda Ogahiy tasavvuf falsafasidagi vahdat ul-vujud ta'limotiga ishora qilmoqda. Olam – Yaratganning "husn jilvasi" namoyon bo'ladigan ko'zgu (mazohir)dir. J.Xalliyev ta'kidlaganidek, "Mumtoz matndagi ma'rifiy-falsafiy leksika muallifning dunyoqarashi va borliqni idrok etish darajasini ko'rsatuvchi asosiy vositadir"[6]. Ogahiyning "yo'qlik" (*adam*) va "borliq" (*vujud*) dialektikasini tasvirlashi uning nafaqat tarixchi, balki yetuk mutafakkir ekanini ko'rsatadi.

Shoir koinotning yaralishidan sekin-asta inson (bani Odam) va jamiyat mavzusiga o'tadi. Uning fikricha, inson uchun Yerda "ma'vo" (yashash joyi) hozirlangan va bu jamiyat ma'lum qonuniyatlar asosida shakllangan:

*Kishvarlar etib bino sarosar,
Qo'rg'on tuzatib yana sarosar.
Har kishvar aro bo'lub biri shoh,
Har qo'rg'on aro topib biri joh.*

Bu baytlarda Ogahiy ijtimoiy ierarxiyaning zaruriyatini asoslaydi. Uning nazdida davlatchilik ("kishvar", "qo'rg'on") va hokimiyat ("shoh", "joh") – ilohiy nizomning yerdagi davomidir.

Parchaning eng muhim ijtimoiy-siyosiy qismi – bu hukmdorlarning tasnifidir. Ogahiy tarixchi sifatida hukmdorlarni axloqiy mezonlar asosida ikki qutbga ajratadi:

*Biri qilibon adolat oyin,
O'z mulkini etdi ravzatazayin.*

Bunday hukmdorning faoliyati mamlakatni "jannat bezagi" (*ravzatazayin*)ga aylantiradi. Ogahiy tarixiy asarlarida

"adolat" konsepti markaziy o'rin tutib, u "mamlakat ravnaqi va el osoyishtaligining garovi" sifatida talqin qilinadi.

*Aylab birisi rasmi javr bunyod,
Ko'kdin anga dag'i yetti bedod.*

Bu o'rinda Ogahiy chuqur falsafiy xulosani ilgari suradi: zulm (*javr*) qilgan hukmdor, albatta, osmondan (taqdirdan) "bedod" (jazo, balo) oladi. Bu – "qaytar dunyo" falsafasining tarixiy-badiiy ifodasidir.

Ba'zi o'rinlarda Ogahiy hokimiyatning o'tkinchiligi va dunyoning vafosizligi haqidagi hikmatni bayon qiladi:

*Gar birisi ko'si rihlat urdi,
Yuz shahri adam sori evurdi.*

Bu yerda "ko'si rihlat" (ko'chish, vafot etish nog'orasi) va "shahri adam" (yo'qlik shahri) obrazlari orqali shoir har qanday hokimiyat muvaqqat ekanligini, shohlar kelib-ketaverishini, lekin "rasm" (qonun-qoida, yaxshi yoki yomon nom) qolishini ta'kidlaydi. Bu Ogahiyning tarix falsafasiga oid qarashlarini aks ettiradi.

"To'ynoma" shaklan masnaviy (har bayt alohida qofiyali: *aa, bb, cc...*) bo'lsa-da, mazmunan va kompozitsion jihatdan mumtoz qasida janri qonuniyatlariga qat'iy amal qiladi. Adabiyotshunoslikda e'tirof etilganidek, qasida janri *nasib* (lirik muqaddima), *gurezgoh* (o'tish qismi), *madh* (asosiy qism) va *duo* (yakun) kabi qismlardan iborat bo'ladi[7].

Xulosa va takliflar. Muhammad Rizo Ogahiyning "Riyozu-d-davla" asaridagi masnaviy janri poetikasi, uning badiiy-tipologik xususiyatlari va "To'ynoma"ning epik tabiatini tadqiq etish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarni keltirish mumkin. Ogahiyning badiiy-tarixiy nasrida masnaviy janri shunchaki lirik chekinish yoki voqealar bezagi emas, balki asarning g'oyaviy-badiiy yukini ko'taruvchi, tarixiy haqiqatga emotsional-falsafiy baho beruvchi asosiy konstruktiv (epik) unsurdur. Asardagi masnaviylar kompozitsion vazifasiga ko'ra to'rtta yirik tipologik guruhga: tavsifiy-peyzaj, voqeaband (epik), madhiyaviy (panegirik) hamda lirik-falsafiy (didaktik) masnaviylarga ajratiladi.

Voqeaband (syujetli) masnaviylar orqali muarrir quruq tarixiy xronikaga kuchli ruhiy-psixologik va ijtimoiy dinamika olib kiradi. Harbiy yurishlar (razm) tasviridagi masnaviylarda insoniy fojialar (asirlik uqubatleri) realistik bo'yoqlarda chizilgan.

ADABIYOTLAR

1. Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараккиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари): Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б. 20.
2. Асадов М. Май мавзусидаги шеърларда ранг ва руҳият тасвири // Турк халқлари адабиёти... – Боку, 2015. – Б. 271–274.
3. Лобачёва Н. П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – Вып. XXXIV. – С. 39–48.
4. Лутфиллаев Н. М. Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти манбашунослик бўлимининг истиқболлари // Ўзбекистонда тарихий манбашуносликнинг долзарб масалалари: халқаро илмий-амалий анжумандаги мақолалар тўплами. – Тошкент, 2024. – Б. 440.
5. То'ynomayi Munis Mirob. – O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, inv. № 12556. Ko'chirilgan sanasi: 1924-yil 11-yanvar / 1342 hijriy, 6-jumadi us-soniy. Kotib: Mulla Hasanmurod qori Muhammad Amin o'g'li. – 2b-3a-varaqlar.
6. Xalliyev J.I. Ogahiyning tarixiy asarlarida ma'rifiy-falsafiy leksika. Filol. fan. falsafa doktori (PhD) diss... – Urganch, 2019. – B.14.
7. Хасанова М. XV аср туркий шеърлятида қасида жанри: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – Б. 12.
8. Shir Muhmmad Mirab Munis and Myhmmad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York–Kobenhavn–Köln, 1988. – Б. 235.